

УДК 327(477-04:438)(091)

ЧИННИКИ КОНФЛІКТОГЕННОСТІ ТА ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ТА ЕСКАЛАЦІЇ КОНФЛІКТІВ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ У 90-х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

Костянтин Поліщук

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, Україна, 79000, тел. (0322) 964-132,
e-mail: kostjazou@yahoo.com*

Проаналізовано системний характер конфліктів і військово-політичних криз на пострадянському просторі 90-х років ХХ століття, відстежено основні чинники конфліктогенності і дестабілізації у контексті генези придністровського, грузино-абхазького, грузино-південноосетинського, вірмено-азербайджанського і міжгаджицького конфліктів. Розглянуто особливості виникнення, ескалації, деескалації та «замороження» перелічених конфліктів, відстежено їхню споріднену еволюційну модель, окреслено основні проблеми їхнього врегулювання. Дослідження особливо актуальне з огляду на загострення та ескалацію протистояння на Сході України та необхідність пошуку ефективних механізмів розв'язання відповідних конфліктів.

Ключові слова: конфліктогенність; дезінтеграція; дестабілізація; «замороження»; інтернаціоналізація і врегулювання конфліктів.

Дезінтеграційні процеси у Радянському Союзі на рубежі 1980–90-х років зумовили зростання та активізацію міжнаціональних та етнотериторіальних суперечок у регіоні загалом, стали каталізатором як багатьох внутрішніх проблем усередині (пост)радянських республік, так і ескалації конфліктогенних питань між новоутвореними державами, які десятиліттями у радянській та століттями у царській імперіях стримувались жорсткою централістською політикою та авторитаризмом центральної влади.

Конфлікти та військово-політичні кризи на пострадянському просторі 90-х років ХХ століття вирізняються своїм системним характером і вкорінені у дуже складному переплетінні різних за природою і характером процесів. Загальні тенденції виникнення чи ескалації цих конфліктів впливають з дестабілізації політичної ситуації, яка настала в результаті послаблення колишньої тоталітарної системи організації держави та суспільства, з ідентичності утворення та розпаду відповідних країн, спорідненості їхніх економічних і соціально-політичних систем, політичних режимів та форм державного устрою.

Головними передумовами виникнення чи ескалації конфліктів на пострадянському просторі стала комбінація політичного, економічного, соціального та етнонаціонального чинників, які породили в нових незалежних державах такі конфліктогенні проблеми, як проблему політичного статусу автономій, національні питання та проблему етнічної дифузії, конфлікт економічних інтересів місцевої, регіональної та республіканської еліт.

Важливим чинником, який згодом перетворився згодом на рушійну силу конфлікту, стало перебування союзних, а пізніше російських військових формувань на території новоутворених держав. Усі ці чинники відіграли різну роль у становленні та еволюції конфліктів у пострадянських країнах. Різноманітність прояву конфліктогенних чинників та їхнього впливу на виникнення конфліктів залежала від своєрідності об'єктивних і суб'єктивних умов, що існували на той час у кожній країні. Отож виявлення особливостей виникнення конфліктів на теренах пострадянського простору неможливе поза рамками цих умов.

Найбільш дестабілізуючим чинником у контексті генези конфліктів на пострадянському просторі прийнято вважати проблему міжнаціональних та міжетнічних відносин, закладену в період становлення російської та радянської імперій. Розпад останньої призвів до незалежності не 15-ти національних держав, а (за винятком Вірменії) 15-ти багатонаціональних держав. Останній перепис населення СРСР 1989 р. [6] засвідчив проживання на території Радянського Союзу 128-ми національностей, адміністративно-територіальний поділ яких охоплював не лише 15 союзних республік, а й велику кількість національних територіальних одиниць (20 автономних республік, 8 автономних областей, 10 автономних округів) нижчого рівня. Здебільшого ці суб'єкти носили назву певної національності, так званої титульної нації. Поділом на визначені за етнічною приналежністю територіальні одиниці в умовах так званого «радянського федералізму» (фактично – жорсткого унітаризму) центральна влада СРСР прив'язала в рамках свого державного устрою принцип етнічності до принципу територіальності. Шляхом постійних маніпуляцій з етнотериторіальним поділом (трансфери територій з однієї до іншої союзної республіки, численні зміни як загального адміністративно-територіального поділу, так і правового статусу окремих одиниць, масові депортації цілих народів) вона заклала гострі протиріччя, які врешті вибухнули після її розпаду, ба як у випадку з конфліктом навколо Нагірного Карабаху ще в період її послаблення.

Етнічний чинник конфліктогенності пострадянського простору тісно пов'язаний зі **структурними контроверзами так званого радянського федералізму**, зокрема, уже згаданою невідповідністю між титульною нацією і титульною територією. Лише в одиничних випадках національні територіальні одиниці мали етнічно гомогенну структуру. Якщо на рівні союзних республік відповідні титульні нації утворювали (крім Казахстану) щонайменше понад 50 % населення відповідної адміністративної території, то на нижчих щаблях, таких як автономні республіки, області та округи, частка титульної нації не перевищувала, здебільшого, й половини. Прикладом можуть слугувати сучасні республіки Російської Федерації (21), з-поміж яких лише в шести однойменні нації становлять більшу половину населення [3]. Наступною структурною контроверзою була закріплена у радянському устрої несправедлива в національному відношенні, а, отже, конфліктогенна ієрархія самоврядування.

Остання закладала відмінності у правовому статусі та дискримінувала окремі нації за фактичними можливостями здійснення культурної та мовної політики. Інші закріплені на папері сфери самоврядування, зокрема, право республік на вихід з Союзу чи наявність власних конституцій для союзних та автономних республік, беззастережно перебували в руках центральної влади у Москві. Ця ієрархія постійно зазнавала змін, підвищення у класі для одних чергувались пониженням у ранзі для інших. Зростала незадоволеність окремих націй, які вважали, що мають занадто низький статус. Багато малих народностей взагалі не користувалось автономією у цій схемі; інші (зокрема, кримські татари) втратили її внаслідок депортації. Отож радянська міжнаціональна політика створила такий адміністративно-територіальний поділ, який уже на структурному рівні суперечив її головній ідеологічній тезі про рівноправність народів. Продуктом такої політики стало взаємне накладання (за принципом «матрьошки») національних територіальних одиниць з різним рівнем політико-правового статусу, що в умовах розпаду радянського «каркасу» обернулось в окремих випадках на відкрите силове протистояння. Саме тому конфліктогенний потенціал розпаду існуючих на той час політичних регіональних структур виявився у період дезінтеграції СРСР на порядок вищим, ніж розпад багатонаціонального Радянського Союзу, який відбувався, здебільшого, мирним шляхом. Це передусім зачепило південну периферію СРСР (Придністров'я, Північний і Південний Кавказ, Ферганську долину), яка наприкінці 1980-х років стає ареною силового вирішення міжнаціональних питань. Спадок радянського федералізму становить сьогодні справжній виклик для міжнародного права, для якого характерний внутрішній антагонізм двох основоположних принципів – територіальної цілісності держав і права нації на самовизначення.

Картину складної конфліктогенної міжнаціональної ситуації в ході дезінтеграції СРСР доповнює тодішня інтенсифікація *міграційних потоків*, спричинених відкритістю кордонів, можливістю вибору місця проживання, різким погіршенням загальної економічної ситуації, а також психологічними чинниками, в яких не останню роль відіграло посилення релігійної, етнічної ідентичності титульних народів і народностей того чи іншого регіону і виявлення недружнього ставлення до представників інших етнічних груп. В окремих «гарячих точках» СРСР еміграція перетворилась на масову втечу біженців. Типовим регіоном у цьому відношенні став Кавказ, де на рубежі 1980–90-х років відбулись масштабні переселення людей за етнічною та національною ознакою: «обмін населенням» між Азербайджаном і Вірменією, втеча осетин з Південної Осетії до Північної, виселення грузинського населення з Абхазії, масові депортації в ході осетино-інгуського конфлікту та інші. Значні потоки біженців спостерігали також і в Центральній Азії, де силові зіткнення між різними національними групами (узбеками і турками-месхетинцями, киргизами та узбеками, таджиками і киргизами, між самими таджиками) змусили сотні тисяч людей шукати собі іншого притулку [5].

Важливим конфліктогенним чинником виступила нерівномірність економічного розвитку різних регіонів Радянського Союзу та зумовлена нею соціальна напруженість уже всередині новопроголошених республік. Прагнення багатих сировинними ресурсами, промисловим потенціалом чи сприятливими кліматичними умовами провінцій відокремитись від бідних регіонів часто спричиняло внутрішні конфлікти, які в комбінації з етнічним чинником становили вибухову суміш для силового розв'язання спірних питань. Тісно з економічним чинником пов'язана боротьба за владу, яка розгорнулася між елітами новоутворених держав. Прагнення одних здобути, а інших зберегти політичну та економічну владу зумовили низку збройних протистоянь, які, у випадку з Грузією та передусім Таджикистаном, обернулись повномасштабною громадянською війною. Картину боротьби за розподіл економічних ресурсів доповнює чинник (транснаціональної) організованої злочинності, представники якої були і є зацікавлені у виникненні та консервуванні конфліктних ситуацій та продовжують відігравати не останні ролі на пострадянському просторі.

Наступним чинником конфліктогенності на теренах пострадянського простору стала проблема кордонів і територіальних суперечок між новоутвореними державами. Після розпаду СРСР колишні союзні республіки утворили між собою 23 спільні лінії кордону, з яких лише декілька, зокрема, між Литвою та Латвією чи Росією і Білоруссю, не викликали односторонніх чи взаємних територіальних претензій. Причому найбільш конфліктогенні лінії протистояння виявились не так між новими незалежними державами, як усередині, та найбільше проявляються там, де до складу колишніх союзних республік інкорпоровані територіальні одиниці за етнічною чи національною ознакою. Станом на грудень 1991 р. науковими інститутами зафіксовано 164 спірні випадки приналежності відповідних частин території Радянського Союзу. Здебільшого, це висунуті новоствореними органами влади територіальні претензії з низьким ескалаційним потенціалом, втім у близько 30 випадках такий територіальний ревізіонізм спричинив силове протистояння, а в низці згаданих вище регіонів на півдні СРСР – масштабні збройні конфлікти [1].

Наявність проблем безпеки, а також вагоме економічне і транспортно-комунікаційне значення пострадянського простору перетворили його на арену зіткнення геополітичних інтересів провідних регіональних та глобальних акторів, що створює додатковий конфліктогенний потенціал у цьому регіоні. Інтернаціоналізація конфліктів на пострадянському просторі, зацікавленість основних гравців у їхньому вирішенні, залучення міжнародних структур до процесу врегулювання, з одного боку, дає змогу підтримувати стабільність у відповідних проблемних регіонах, а з іншого, з огляду на розбіжність геополітичних та гео економічних інтересів, – прагнення ключових гравців розв'язати проблему «на свою користь», це гальмує, а іноді й блокує процес їхнього якнайшвидшого всебічного розв'язання.

Виявлення конфліктогенних чинників у контексті дезінтеграції Радянського Союзу дає змогу визначити загальні особливості стану і розвитку ситуації в

конфліктних зонах на пострадянському просторі з часу розпаду СРСР. Здебільшого конфлікти, які спалахнули у той період, мали внутрішній асиметричний характер, тобто були такими, які розгортались всередині держав по лінії протистояння центр–периферія. Зокрема, у Російській Федерації розгорілися конфлікти у Татарстані, Якутії, Чечено-Інгушетії, розпад якої на Чеченську та Інгуську республіки зумовив у першому випадку багаторічне збройне протистояння між Москвою і Грозним, у другому – подекуди збройну територіальну суперечку між Північною Осетією та новоствореною Інгуською Республікою (осетино-інгуський конфлікт 1992 р.). Особливим різновидом внутрішніх асиметричних конфліктів на теренах пострадянського простору стали міжнаціональні суперечки, які з огляду на слабкість «центру» та низку вищезгаданих зовнішніх чинників переросли у силові протистояння та затяжні конфлікти з високим рівнем інтернаціоналізації – участі третіх сторін у розгортанні та врегулюванні конфлікту. До таких слід зачислити придністровський, грузино-абхазький та грузино-південноосетинський конфлікти. Врешті, єдиною внутрішньополітичною кризою, яка переросла у повномасштабний міждержавний конфлікт, виявилась проблема Нагірного Карабаху, що стала предметом азербайджано-вірменської війни.

Окреме місце у переліку внутрішніх протистоянь посідає конфлікт у Таджикистані, який, з огляду на переплетіння багатьох політичних, економічних, етнічних і релігійних чинників, переріс у широкомасштабну громадянську війну, яка з огляду на свій транснаціональний статус (участь афганських ісламістів, узбецьких та російських збройних формувань), перетворилась на міжнародний конфлікт з ескалаційним потенціалом для всього Центральноазійського регіону. Найбільшим конфліктогенним джерелом останнього виступає Ферганська долина – міжгірна густозаселена впадина, розташована на території трьох держав: Киргизстану, Узбекистану і Таджикистану. Цей регіон сконцентрував у собі цілу низку конфліктогенних чинників: етнотериторіальний – перебіг міждержавних, успадкованих від СРСР кордонів не за національною ознакою та наявність великої кількості етнічно строкатих анклавів (8) на території трьох країн; соціально-економічний – нерівномірність розвитку та ресурсного розподілу серед країн регіону; політичний – прагнення різноманітних кланів інструменталізувати конфліктогенну ситуацію на власну користь; демографічний – найвища густина населення у Центральній Азії, близько 100, а в узбецькій частині – приблизно 300 осіб на 1 км², 20 % населення Центральної Азії; релігійний – Ферганська долина є традиційним осередком ісламізму в Центральноазійському регіоні, що становить загрозу для світських авторитарних режимів тамтешніх країн, насамперед Узбекистану. Найскладнішими для врегулювання залишаються узбецько-киргизькі міжетнічні відносини. Передача Киргизькій (А)РСР у 1930-х роках частини Ферганської долини (теперішня Оська область), заселеної переважно узбеками, заклала «вибуховий» потенціал, який вивільнився в ході дезінтеграції СРСР у так званій «Оській різанині» в червні 1990 р. – узбецько-

киргизьких зіткнень у містах Ош та Узген, в результаті яких, за різними оцінками, насамперед з узбецького боку загинуло понад 1 000 осіб. Відтоді масштабних протистоянь між сторонами не спостерігали, проте консервування конфліктогенних чинників у комбінації з їхньою інструменталізацією у політичних цілях продовжує зберігати ескалаційний потенціал, свідченням чого стали чергові міжнаціональні сутички в місті Ош та сусідньому Джелал-Абаді у червні 2010 р., спровоковані прибічниками скинутого в результаті державного перевороту (квітень, 2010 р.) президента Киргизстану Курманбека Бакієва з метою дестабілізації ситуації в країні та дискредитації тодішнього тимчасового уряду Рози Отунбаєвої. Потужним конфліктогенним чинником в регіоні залишається ісламістський рух, який становить небезпеку для загальної моделі існування та співіснування центральноазійських держав. Кульмінацією протистояння на цьому ґрунті стали Баткенські події в серпні 1999 р. – силові зіткнення між ісламістськими бойовиками Ісламського Руху Узбекистану і збройними силами Узбекистану та Киргизстану.

Загалом еволюцію основних конфліктів в процесі дезінтеграції СРСР можна окреслити як почергову зміну стадій радикального розмежування громадсько-політичних настроїв і сил всередині (колишніх) радянських республік, внутрішніх силових зіткнень, виникнення нових (квазі)державних утворень у вигляді так званих невизнаних республік з їхньою подальшою боротьбою за міжнародне визнання їхніх прав на самостійне і незалежне існування – в останніх двох випадках за винятком громадянської війни у Таджикистані, де з допомогою військової сили вдалось досягти мирного врегулювання конфлікту. По-іншому ситуація виглядає з азербайджано-вірменським, придністровським, грузино-абхазьким та грузино-південноосетинським конфліктами, які перебувають у стабільному «замороженому» стані, проте далекі від свого політичного врегулювання.

Якщо говорити про загальні особливості еволюції та сучасного стану основних конфліктних ситуацій на теренах пострадянського простору станом на 2015 рік, слід спершу відмежувати громадянську війну в Таджикистані, джерелом якої стали не так міжнаціональні суперечки, як внутрішньополітичні протистояння між тамтешніми елітами з елементами інструменталізації релігійних та етнічних питань. У випадку решти чотирьох конфліктів простежується спільна еволюційна модель, а саме – проголошення на територіях Придністров'я, Нагірного Карабаху, Південної Осетії та Абхазії самостійних державних утворень із власними законодавчими й виконавчими органами влади, збройними силами та іншими атрибутами державності, відносно короткотривале силове протистояння з позитивним результатом для самопроголошених республік завдяки допомозі третіх сторін, підписання угод перемир'я із «замороженням» *status quo post bellum* (стану після війни), інтернаціоналізація мирного процесу із залученням різних міжнародних організацій (ООН, ОБСЄ, СНД) та окремих країн, активна участь Російської Федерації у підтриманні миротворчими силами порядку та захисту своїх громадян у зонах конфлікту.

Звична «заморожена» еволюційна модель, характерна для чотирьох зазначених конфліктів, зазнала певних модифікацій у випадку з ескалацією ситуації на території Грузії 2008 року. Поступове наростання напруженості в регіоні, зумовлене не в останню чергу кризою у грузино-російських відносинах, спричинило відкритий збройний конфлікт у серпні 2008 р. між Південною Осетією, Абхазією і Тбілісі та збройну інтервенцію в регіон Російської Федерації. Короткотривале силове протистояння не змінило фактичний статус-кво до війни, щоправда зумовило часткове міжнародне визнання Південноосетинської та Абхазької республік з боку РФ, Нікарагуа, Венесуели, Науру, Вануату і Тувалу. Інші дві самопроголошені республіки – Придністровська Молдавська Республіка і Нагірно-Карабаська Республіка – залишаються абсолютно невизнаними з боку держав світу і не мають легітимного міжнародно-правового статусу самостійних політичних суб'єктів. Сьогодні усі перелічені вище конфлікти (за винятком Таджикистану) перебувають у так званому «замороженому» стані, тобто фактично лише виведені зі збройної стадії протистояння, проте неврегульовані остаточно. У зонах конфлікту спостерігається складне криміногенне становище (контрабандна торгівля, рекет, викрадення людей, наркотрафік, незаконна торгівля зброєю, фінансові афери тощо), яке дестабілізує не лише місцеву ситуацію, але й становить небезпеку для усього відповідного регіону. Міжнародне співтовариство намагається вплинути на процес мирного врегулювання конфліктів шляхом довготривалих переговорів, створюючи відповідні формати та інституції, організовуючи діалог конфліктуючих сторін. Втім, ситуація у конфліктах на пострадянському просторі є далекою до остаточного розв'язання, у всіх протистояннях зберігається ескалаційний потенціал, який може перерости у спалахування локальних і регіональних воєн і становить екзистенційну небезпеку для стабільності всього пострадянського регіону.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Абдулатіпов Р. Г.* Этнополитические конфликты в странах СНГ: некоторые миротворческие и правовые механизмы разрешения. – Баку, 1996. – 365 с.
2. *Дорошко М. С.* Конфлікт у Придністров'ї: політичне підґрунтя / М. С. Дорошко // Актуальні проблеми міжнародних відносин : зб. наук. пр. – К. : Київ. нац. ун-т імені Т. Шевченка, Інститут міжнародних відносин, 2005. – Вип. 53. – Ч. 2. – С. 13–14.
3. *Здравомислов А. Г.* Міжнаціональні конфлікти на пострадянському просторі / А. Г. Здравомислов. – М., 2005.
4. *Кавтарадзе С. Д.* Этнополитические конфликты на постсоветском пространстве / С. Д. Кавтарадзе. – М. : Экзамен, 2005. – 223 с.
5. *Мейер М. С.* Ситуація в пострадянській Центральній Азії і питання національної безпеки Росії // Середній Схід і Центральна Азія: проблеми і перспективи в ХХІ ст. – М., 2002. – С. 81–83.
6. Национальный состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. – М., 1991.
7. *The International Spread of Ethnic Conflict: Fear, Diffusion and Escalation / Ed. by D. A. Lake, D. Rothschild.* Princeton, N. J. : Princeton University Press, 1998. – 374 p.

8. International Crisis Group – <http://www.crisisgroup.org/>.

Стаття надійшла до редколегії 21.04.2015

Прийнята до друку 15.05.2015

CONFLICT FACTORS AND PRECONDITIONS FOR INCIDENCE AND ESCALATION OF CONFLICTS IN THE POST-SOVIET-SPACE IN THE 1990's

Kostyantyn Polishchuk

*Ivan Franko National University of Lviv,
1, Universytetska Str., Lviv, Ukraine, 79000, tel. (0322) 794-340,
e-mail: kostjazou@yahoo.com*

This article analyses the systemic nature of military conflicts and political crises in the 90s of the twentieth century, traces the main conflict factors and destabilization in the evolutionary context of Transnistrian, Georgian-Abkhazian, Georgian-South Ossetian, Armenian–Azerbaijani and Tajikistani civil conflict. It features occurrence, escalation, de-escalation and «freezing» of conflicts, traces their common evolutionary model, outlines the main problems of their settlement. This research is particularly urgent because of recent escalation in the Eastern Ukraine and necessary search for long-term and effective conflict-resolution mechanisms.

Key words: conflict potential; disintegration; destabilization; «frozen conflicts»; internationalization and resolution of conflicts.

ФАКТОРЫ КОНФЛИКТОГЕННОСТИ И ПРЕДПОСЫЛКИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И ЭСКАЛАЦИИ КОНФЛИКТОВ НА ПОСТСОВЕТСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ В 90-х ГОДАХ XX ВЕКА

Константин Полищук

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
ул. Университетская, 1, г. Львов, Украина, 79000, тел. (0322) 964-132,
e-mail: kostjazou@yahoo.com*

Проанализирован системный характер конфликтов и военно-политических кризисов на постсоветском пространстве 90-х годов XX века, отслежены основные факторы конфликтогенности и дестабилизации в контексте эволюции приднестровского, грузино-абхазского, грузино-южноосетинского, армяно-азербайджанского и гражданского таджикского конфликтов. Рассмотрены особенности возникновения, эскалации, дезэскалации и «замораживания» этих конфликтов, отслежена их общая эволюционная модель, обозначены основные проблемы их урегулирования. Исследование особенно актуально ввиду обострения противостояния на Востоке Украины и необходимости поиска эффективных механизмов разрешения этих конфликтов.

Ключевые слова: конфликтогенность; дезинтеграция; дестабилизация; «замораживание»; интернационализация и урегулирование конфликтов.